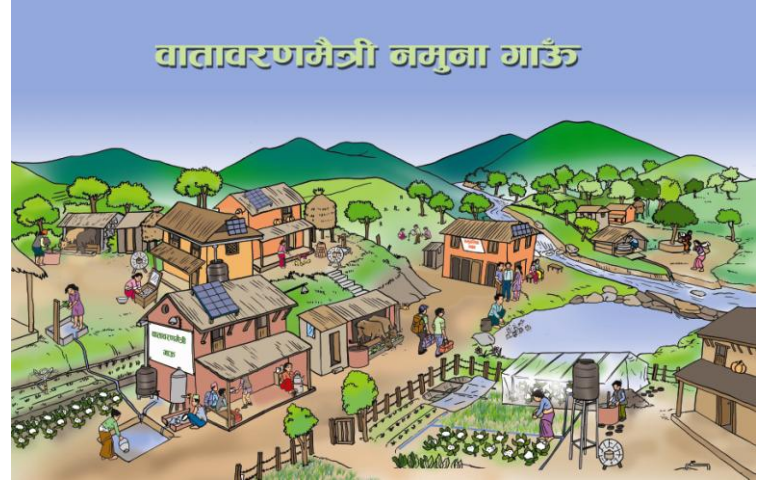

पृष्ठभूमी:

बढ्दो जनसंख्यासंगै तिब्र भौतिक विकासका कारण विश्व पर्यावरणमा परिरहेको नकारात्मक प्रभाव र यसले निम्त्याएका विभिन्न प्राकृतिक समस्याहरूबारे हामी सबै नै जानकार छौं । हरितगृह ग्याँसको अधिक उत्सर्जनबाट विश्व तापमानमा भइरहेको वृद्धि, घटिरहेको हिमक्षेत्र, जलवायुमा देखिएको अनपेक्षित परिवर्तन लगायत विभिन्न प्राकृतिक विपत्तीहरू यसका ज्वलन्त उदाहरणहरू हुन् । यद्यपी: भौतिक विकास मार्फत विश्वको पर्यावरणीय सन्तुलन खराब गर्नमा नेपाल जस्ता अल्प विकसित मुलुकहरूको भूमिका नगन्य हुँदा हुँदै पनि आज संसारमा आईपरेका विभिन्न प्राकृतिक संकटहरूबाट अलग रहन सक्ने अवस्था भने छैन । विश्वको कार्वन उत्सर्जनमा करिब ०.०२७ प्रतिशत मात्र जिम्मेवार रहेको नेपाललाई सोभो अर्थमा कार्वन उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्नुपर्ने कुनै वाध्यता छैन । तर, यहाँको भौगोलिक, पर्यावरणीय एवं जीविकोपार्जनको अवस्था भने जलवायु परिवर्तनसंग अति संवेदनसिल छ । विश्व जलवायुमा परिरहेको असर र यसबाट आज सिर्जित समस्याहरू एवं यसले भविष्यमा पार्न सक्ने प्रभावलाई अनुमान गर्दा विकासोन्मुख देश नेपालका ग्रामीण समुदायहरू बढी जोखिममा पर्ने देखिन्छन् । कुल जनसंख्या(करिब २.६५ करोड)को ८३ प्रतिशत ग्रामीण समुदायहरू रहेको नेपालमा अधिकांश समुदायहरू (करिब २१.६ प्रतिशत) गरीब तथा विपन्न वर्गमा पर्दछन् भने, जलवायु परिवर्तनको प्रत्यक्ष असर पनि तिनीहरू माथि नै बढी पर्दछ ।

वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा:

यस अवधारणाद्वारा स्थानीय समुदायहरूको सहभागितामा उनीहरूका आवश्यकताहरूको पहिचानसंगै जीविकोपार्जनका प्रभावकारी एवं वातावरणमैत्री विकल्पहरू पहिल्याई स्थानीय साधन, श्रोत, श्रम एवं सीपको अधिकतम परिचालन मार्फत जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने प्रयास गरिन्छ । वातावरणमैत्री विकल्पहरू अन्तर्गत नविकरणीय उर्जा, जलवायु सुहाउंदो कृषि प्रणाली, वन तथा वातावरण संरक्षण, सरसफाई एवं फोहर व्यवस्थापन लगायत स्थानीय समुदायहरूको क्षमता विकासद्वारा गरिने विभिन्न उत्पादनमुलक कार्यहरू पर्दछन् । यस अवधारणाले अवसरहरूबाट बञ्चित समुदायहरू (खासगरी महिला तथा विपन्न वर्ग) लाई मुल प्रवाहिकरणमा सरिक गराई सामाजिक आर्थिक उन्नतिद्वारा उनीहरूको सशक्तिकरण एवं समान लैङ्गिक सहभागीताका लागि विशेष जोड दिन्छ ।

त्यसैले, आजको आवश्यकता भनेको विकासको परम्परागत सोच एवं शैलीमा मात्र सिमित नरही योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनमा समय सापेक्ष नयाँ प्रयोगहरू गर्दै जानु हो । यही नयाँ प्रयोग अन्तर्गत वर्तमान आवश्यकतालाई महशुस गरी “वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा” को विकास भएको हो । वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा अन्तर्गतको दीगो ग्रामीण विकास नै समुदायहरूको जीवन स्तर उकास्ने, ग्रामीण दुःख घटाउने, जलवायु परिवर्तनका असरहरूसंग जुट्ने एवं गरिबीका कारण सिर्जित शहर तर्फको बसाई सराइलाई न्यूनीकरण गर्ने उपयुक्त विकल्प हो । गाउँहरूलाई दिगो रूपमा विकास गर्नका लागि उनीहरूका थुप्रै सवालहरूलाई स्थानीय विकल्पहरूको प्रवर्द्धन तथा विस्तार मार्फत सम्बोधन गर्न आवश्यक छ । वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणाले सम्बोधन गर्ने उनीहरूका ती सवालहरूमा, जलवायु परिवर्तनबाट प्रत्यक्ष असर तथा प्रभाव पर्ने कृषि, पानीका श्रोतहरू, उर्जाको पहुँच, स्वास्थ्य तथा सर-सफाई, सेवा लगायत अन्य कुराहरू पर्दछन् । जब त्यस्ता विकल्पहरूको प्रयोगद्वारा कार्वन उत्सर्जनमा न्यूनीकरण एवं जलवायु परिवर्तनमा अनुकूलनका उपायहरू संगै गरीबी घटाउनमा योगदान पुग्दछ, तब समुदायहरूको जीवन स्तर समेत स्वतः माथि उठ्दछ । अतः कार्वन उत्सर्जन न्यूनीकरण सहितको विकास

गतिविधिहरू मार्फत गरिबी घटाउनका लागि “वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा”को भूमिका महत्वपूर्ण हुने भएकोले, यसबारे व्यापक जनचेतना फैलाई यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय सरोकारवालाहरू बीचको सहकार्य अपरिहार्य रहन्छ ।

ग्रामीण क्षेत्रको चुनौति र समाधानका विकल्प:

नेपालका ग्रामीण क्षेत्रका मुख्य चुनौतिहरू: भौगोलिक विकटता, प्राकृतिक सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, उर्जा संकट, शिक्षा तथा जनचेतनाको कमी आदि हुन् । साथै यिनै कारणहरूले गर्दा जीविकोपार्जनका लागि उपयुक्त अवसरहरूको खोजिमा अधिकांश पुरुष सदस्यहरू गाउँ बाहिर जाने र गाउँघरहरूमा केवल असक्त बुढा-बुढी, बालबालिका र महिलाहरू मात्र रहने हुनाले उनीहरूको जीवन भन्ने कष्टकर बनेको छ । ग्रामीण क्षेत्रहरूको विकास एवं उल्लेखित चुनौतिहरूको सामना गर्नका लागि विभिन्न विकल्पहरूको प्रयोग त भएकै छ, तर त्यस्ता केन्द्रकृत विकल्पहरूले भौतिक विकासको लक्ष्य हाँसिल गर्ने क्रममा क्षणिक लाभ पक्षलाई मात्र बढी महत्व दिएको देखिन्छ । साथै यसले वातावरण तथा जलवायुमा पार्नसक्ने असर एवं नकारात्मक प्रभावलाई ध्यानमा राखी विकास गतिविधिहरू सञ्चालन गरिएको देखिदैन । केन्द्रकृत विकास विकल्प अन्तर्गत उदाहरणका लागि ग्रामीण विद्युत प्रसारणलाई लिन सकिन्छ । सवैतर्फ स्थायी रूपमा विद्युत सेवा आपूर्ति हुन नसक्दा यसको व्यावसायिक प्रयोगको सम्भावना, स्वास्थ्योपचार सेवा, घरायसी तथा सडक वृत्तीको सुविधा जस्ता कुराहरूमा समेत बाधा पुगिरहेको छ । यसका अतिरिक्त, भू-बनोट एवं जटिल भौगोलिक अवस्थाका कारण पनि ग्रामीण भेगहरूमा विद्युत प्रसारण लाईनहरूको विस्तार गर्नमा थप समस्या रहेको छ । प्रायः पकाउनको लागि प्रेट्रोलियम ग्याँस सस्तो र सहज रूपमा खरिद गर्न नसक्ने भएपछि ग्रामीण समुदायहरू (आंशिक वा पूर्ण रूपमा) अल्पकालिन उपाय अन्तर्गत प्रयोग गर्न अछेरो खालका परम्परागत चुलोहरूमा दाउरा तथा गोबरका गुईठाहरू बाल्न बाध्य छन् ।

केन्द्रकृत विकासका विकल्पहरू भन्दा विपरित एउटा फराकिलो क्षेत्रमा प्रयोगसिद्ध, विकेन्द्रकृत विकल्पहरूले स्थानीय साधन श्रोतहरूको प्रभावकारी प्रयोगद्वारा न्यूनतम कार्बन उत्सर्जनमा गाउँहरूको दिगो विकासका लागि विशेष योगदान पुऱ्याउन सक्छन् । यी विकल्पहरूले प्रायः केन्द्रकृत विकल्पहरूमा रहेका अस्थिर आपूर्ति तथा महंगाई जस्ता समस्याहरूलाई समाधान गर्न सक्दछन् । यस्ता स्थानीय एवं दिगो विकल्पहरूले नेपालका कयौँ समुदायहरूमा यसको महत्व एवं मूल्य दर्शाएका छन्, जस्तै: सुधारिएको चुलो, घरायसी सौर्य विद्युत प्रणाली, घरायसी गोबर ग्याँस प्लान्ट, सुधारिएको पानी घट्ट, लघु जलविद्युत प्रणाली, सोलर ड्रायरहरू, हाइड्रोलिक न्याम पम्प आदि । अतः “वातावरणमैत्री गाउँ विकास” एउटा यस्तो अवधारणा हो, जसले यी सबै कुराहरूलाई एकैसाथ समेट्न सक्दछ ।

वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा कार्यन्वयनमा चुनौति:

१. सूचनाको कमी:

हरित अभियानका लागि सबै खाले सरकारी सहयोगी निकायहरूले, प्रविधि तथा अनुदान संयन्त्रको बारेमा जनसमुदायहरूलाई दिनुपर्ने आवश्यक सूचनाहरूको कमी देखिन्छ । आर्थिक रूपमा विपन्न एवं लक्षित समुदायहरू यस किसिमका सूचनाहरूको बारेमा अनभिज्ञ रहेका पाईन्छन् । तसर्थ: ती समुदायहरूका अधिकारसिद्ध सूचनाको पहुँच बृद्धिका लागि उनीहरूले बुझ्ने भाषामा समयमै सुसूचित गराउन आवश्यक देखिन्छ, जसबाट उनीहरूका जिज्ञासा र अप्ठ्याराहरूलाई प्रस्तुत एवं सरलिकरण गर्न सहयोग पुगोस ।

२. वातावरणमैत्री विकल्पहरू प्रति स्थानीय लघुवित्तहरूको कम चासो:

जलवायु परिवर्तनका असरहरू कम गर्ने उपायहरू जस्तै: वातावरण मैत्री विकल्पहरू, जलवायु लचकता अनुसारका जिविकोपार्जनका अभ्यासहरू जस्ता क्रियाकलापहरूमा लगानी गरेर वित्तीय संस्थाहरू जोखिम लिन चाहदैनन् । वातावरणमैत्री विकास पद्धतिमा ग्रामीण समुदायहरूको पहुँच बृद्धिका लागि स्थानीय वित्तीय संस्थाहरू मार्फत लगानी आवश्यक हुन्छ । त्यसकारण यस्ता संस्थाहरूलाई लगानीको लागि प्रोत्साहित गर्न अति आवश्यक छ । वातावरणमैत्री विकल्पहरू, कृषिमा आधारित जीविकोपार्जन र त्यसबाट हुने आयआर्जनका संभावनाहरूसंग एकिकृत रूपमा रहेकाछन् भन्ने कुराप्रति वित्तीय संस्थाहरू अनभिज्ञ रहेकाछन् । त्यसैले स्थानीय वित्तीय संस्थाहरूलाई वातावरणमैत्री विकल्पहरूको भूमिका, क्षेत्र विस्तारको संभावना र फाईदाको बारेमा सुसूचित गराउन आवश्यक देखिन्छ ।

३. जलवायु परिवर्तन र त्यसका प्रभावका कारण बसाई-सराई:

नेपालका अधिकांश ग्रामीण समुदायहरू कृषि पेशामा आवद्ध छन् । विशेषगरी ग्रामीण समुदायहरू नै जलवायु परिवर्तन तथा श्रोतहरूको अभावद्वारा सिर्जित समस्याहरूबाट सवैभन्दा बढि प्रभावित हुनुका साथै उनीहरू आफ्नो जीविकोपार्जननै गुमाउनु पर्ने उच्च जोखिमको अवस्थामा रहेका छन् । फलस्वरूप गाउँका दक्ष एवं सक्षम जनशक्तिहरू (विशेषगरी पुरुषहरू) गाउँछाडी खाडीमुलुक तथा अन्यत्र पलायन हुने क्रम बढ्दै गइरहेकोले गाउँमा पुरुष सदस्यहरूको उपस्थिती घट्दो क्रममा रहेको छ । यसर्थ: दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने महिला, बालबालिका तथा वृद्धवृद्धाहरू, सामाजिक सुरक्षा लगायत जलवायु परिवर्तनका असरहरूबाट बढी जोखिममा रहेका हुँदा सम्भावित समस्याहरूसंग जुध्न क्षमता अभिवृद्धि मर्फत उनीहरूलाई सक्षम बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

४. महिलामैत्री वित्तिय पहुँचको अभाव:

घरायसी कार्यबोहका अतिरिक्त जलवायु परिवर्तनका असरहरूबाट महिलाहरू असमान तरिकाले प्रभावित छन् । खासगरी ग्रामीण भेगका महिलाहरू घरायसी कामधन्दा बाहेक उत्पादनमूलक कृषि कार्यहरूमा पनि उत्तिकै रुपमा सहभागी हुने भएकाले ग्रामीण विकासमा महिला समुदायहरूको ठूलो भूमिका रहेको छ । महिलाहरूको क्षमता विकास माफत उनीहरूलाई कार्वन उत्सर्जन कमगर्ने खालका विभिन्न आयमूलक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नका लागि प्रोत्साहीत गर्दै, उनीहरू आफैलाई यस सम्बन्धी दायित्व वहन गराउने पक्षमा समेत उचित ध्यान दिनु आवश्यक छ । तसर्थ: कार्वन उत्सर्जन न्यूनिकरणसहितको ग्रामीण विकासका लागि महिलामैत्री वित्तिय पहुँचको अति आवश्यकता देखिन्छ ।

५. ग्रामीण क्षेत्रका जनतामा सतप्रतिशत अनुदानको मानसिकता:

सतप्रतिशत अनुदान मानसिकताका कारण ग्रामीण समुदायलाई जलवायुमैत्री पहलहरूमा सहभागी गराउन कठिनाई भैरहेको छ । कुनैपनि विकासका गतिविधिहरू वा वातावरणमैत्री विकल्पहरूको दिगोपनाको लागि ग्रामीण समुदायद्वारानै स्वमित्व लिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । तसर्थ: विकासका जलवायुमैत्री पहल/प्रयासहरू तथा वातावरणमैत्री विकल्पहरूको दिगोपनाको लागि लक्षित समुदाय/परिवारहरूमा अपनत्वको भावना विकास हुनुपर्दछ । जसका लागि उनीहरू तोकिएको योगदान पुऱ्याउन एवं निर्धारण गरिएको न्यूनतम मूल्य तीर्न तयार हुनुपर्दछ ।

५. प्राङ्गारिक खेतीको बजार व्यवस्थापन र अनुगमनको समस्या:

वातावरणमैत्री गाउँ बनाउन प्राङ्गारिक कृषिकार्यको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । कृषि उत्पादनहरूको प्रमाणीकरणको प्रावधान नभएका कारण एकातर्फ ग्रामीण समुदायहरू प्राङ्गारिक खेती प्रणाली अपनाउन निरुत्साहित देखिएकाछन् भने अर्कोतर्फ प्राङ्गारिक उत्पादनहरूका लागि छुट्टै बजारको ब्यवस्था वा राष्ट्रिय आधिकारिक पहिचानको प्रावधान नभएका कारण यसले व्यपकता पाउन सकेको छैन ।

वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक सहयोगी नीतिगत परिमार्जन:

वातावरणमैत्री विकल्पहरू सहितको विकासको सफलताका लागि केही नीतिगत परिमार्जन आवश्यक देखिएका छन् । ती निम्न अनुसार रहेका छन्:-

१. अनुदान तथा नीतिगत परिमार्जन:

केन्द्रकृत विकल्पहरूको तुलनामा वातावरणमैत्री विकल्पहरूको मुल्य कम नै रहेको पाईन्छ । तापनि, धेरै गरीब उपभोक्ताहरूले ती विकल्पहरू प्राप्त गर्नुपूर्व भुक्तानी गर्नुपर्ने अग्रिम लगानी जुटाउन सक्दैनन् । तसर्थ: वातावरण मैत्री विकल्पहरूको सफल एवं व्यापक विस्तारका लागि केही मुद्दाहरूमा अनुदानका नीतिलाई फरक तरिकाबाट अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । पहिलो, नविकरणीय उर्जा प्रविधिहरू अथवा वातावरणमैत्री विकल्पहरूको जडानका लागि उपभोक्ताहरूले लिएको ऋणको ब्याजदरमा अनुदान दिन आवश्यक देखिन्छ । यसबाट उपभोक्ताहरूलाई कम ब्याजदरको कारण लागतमा कमि हुनेछ र यस्ता प्रविधिहरू जडान र उपयोगको लागि गरिबहरूलाई प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ । दोस्रो, कतिपय अवस्थामा उपभोक्ताहरूले अनुदान लिने तर रकमको सहि सदुपयोग नगर्ने भएकाले निश्चित अवस्था र प्रक्रिया पूरागरेपछि (अनुगमनको आधारमा) मात्र वा जडान गरिसकेपछि मात्र तोकिएको अनुदान दिईने प्रावधान हुनुपर्दछ । हरेक उपभोक्ताहरूको अनुगमन,

मूल्याङ्कन, अवस्थाहरूको जानकारी र अनुदान सिफारिसको लागि नागरिक समाजहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुनुपर्दछ। यसबाहेक खनिज इन्धनमा आधारित उर्जाहरूका लागि दिईने अनुदानलाई निरुत्साहित गर्दै वातावरणमैत्री विकल्पहरूको उपयोगको लागि समुदायहरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ।

२. संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि:

- ग्रामीण समुदायको सूचना पहुँच बृद्धिको लागि गाविस सहित स्थानीय विद्यालयहरूलाई सूचना केन्द्रको रूपमा विकास गर्न आवश्यक छ। समुदायमा पढेलेखेका स्थानीय व्यक्तिहरूनै गाँउको योजना तर्जुमा गर्ने मुख्य सरोकारवालाहरू मानिन्छन्। यसकारण पनि स्थानीय विद्यालयहरूलाई सूचना केन्द्रको रूपमा विकास गर्न आवश्यक छ, जसले एकातर्फ नविकरणीय उर्जा प्रविधिहरू तथा वातावरणमैत्री विकल्पहरूबारे, सरकारको अनुदान नीति/प्रक्रियाहरूका सम्बन्धमा सर्वसाधारणहरूलाई जानकारी गराउनेछन् भने अर्कोतर्फ वातावरण संरक्षण, जलवायु परिवर्तन एवं न्यूनिकरण सम्बन्धी योजना/नीतिहरूलाई स्थानीय तहबाटै प्रक्रियामा लैजान ग्रामीण समुदायहरूलाई सक्षम बनाउनेछन्।
- विद्यालय तहमा जलवायु परिवर्तन, त्यसको प्रभाव साथै न्यूनिकरण र अनुकूलन सम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास गर्नका लागि शिक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धिका साथै आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ। यस कार्यका लागि नागरिक समाजको भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुनुपर्दछ।

३. बहु-सरोकारवाला प्रक्रिया:

- राष्ट्रिय, जिल्ला र स्थानीय तहमा उर्जा, जलवायु सम्बन्धी गतिविधिहरूको समिक्षा, प्रतिक्रिया सुभाव सल्लाह सङ्कलनको लागि गाविसहरूमा सम्बन्धित नागरिक समाज र सर्वसाधारणहरूको सहभागितामा अर्धवार्षिक समिक्षा बैठक/गोष्ठिको आयोजना गरिनु पर्दछ। स्थानीय तहको सम्बन्धित गैह्र सरकारी संस्था र वित्तिय संस्थाहरूलाई पनि यो अभ्यासमा सहभागि गराईनु पर्दछ। यसले ती गाविसहरूका विकास गतिविधिहरूमा दोहोरोपन हटाउन र स्रोतको सदुपयोग गर्नमा आपसि समन्वयको अभिवृद्धि गर्नेछ।
- सरकारी कार्यक्रमहरू पारदर्शी रूपमा सञ्चालन गर्नुका साथै समयमा नै अनुगमन, रिपोर्टिङ्ग तथा प्रमाणिकरण गरी सोको जानकारी सबै सरोकारवाला निकायहरूलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ। कार्यक्रमको लेखाजोखा नागरिक समाज र सर्वसाधारणहरूको सहभागितामा गरिनु पर्दछ।
- जलवायु, वातावरण र उर्जा सम्बन्धी कार्यक्रमहरू विभिन्न मन्त्रालय एवं जिल्ला तहमा विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालन भैरहेका सन्दर्भमा ती विभिन्न निकायहरूका बीच समन्वयको खाँचो देखिन्छ। आपसी समन्वयको अभावमा जलवायु अनुकूलनका क्षेत्रमा काम गर्ने फरक फरक संस्थाहरू मार्फत अनावश्यक रूपमा दोहोरो कार्यहरू भैरहेका छन्, आखिर उनीहरू सबैको चाहना भनेको वातावरणको संरक्षण गर्नु, समुदायको जीविकोपार्जनको स्तर उकास्नु एवं दिगो विकास पद्धतिको स्थापना गर्नुनै हो। यदि उनीहरू सबैले एकद्वार प्रणालीमा कार्य गरेको खण्डमा यो अभियानबाट ठूलो उपलब्धी हाँसिल हुन सक्नेछ। यस्तो अवस्थामा क्रियाकलापहरूको नियमित अनुगमन एवं उपलब्धीहरूको तथ्यगत रिपोर्टिङ्ग, सम्बन्धित मन्त्रालय तथा सरोकारवाला निकायहरूलाई समयमै र नियमित रूपमा पठाउन सजिलो हुनेछ।

४. क्षमता अभिवृद्धि:

- देशका दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रहरूको दिगो विकासका लागि स्थानीय साधन स्रोतहरूको परिचालन एवं त्यहीँका समुदायहरूको क्षमता विकास गर्न अति जरुरी छ। तर त्यस्ता क्षेत्रहरूमा क्षमता विकास सम्बन्धी तालिम गोष्ठीहरू सञ्चालन गर्नका लागि उपयुक्त स्थल/भवनहरू नहुँदा खासगरी विभिन्न व्यवहारिक कठिनाईहरूका कारण गाउँ भन्दा बाहिर जान नसक्ने सदस्यहरू, यस किसिमका अवसरहरूबाट सधैं बञ्चित हुने गरेका छन्। तसर्थ: त्यस्ता क्षेत्र/समुदायहरूलाई लक्षित गरी उनीहरूलाई पायक पर्ने स्थानमा सामुदायिक सूचना केन्द्रहरूको स्थापना हुन पनि निकै आवश्यक देखिन्छ।
- आयमूलक गतिविधिहरूलाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न, समुदायहरूमा केवल तालिम मात्र दिएर पुग्दैन। यसका लागि तालिमसंगै बजारिकरण, मूल्य निर्धारण, प्याकेजिङ्ग तथा आपूर्ति जस्ता विषयहरूमा पर्याप्त ज्ञान एवं जानकारी प्रदान गरी उनीहरूलाई सक्षम बनाउन सक्नु पर्दछ। कतिपय अवस्थामा तालिम वा प्रशिक्षण मात्र समस्या समाधानका लागि पर्याप्त हुँदैन। समस्याहरूको समाधानसंगै समुदायहरूको स्पष्ट धारणा विकासका लागि विभिन्न उपायहरूका बारेमा मेला तथा प्रदर्शनीहरूको समेत आयोजना गर्नुपर्ने हुन्छ। लक्षित समुदायहरूमा सञ्चालन भएका विशिष्ट कार्यक्रमहरूबारे जानकारीहरूको आदान प्रदानका लागि अवलोकन भ्रमण, प्रदर्शनी आदि जस्ता कुराहरू आवश्यक पर्दछन्। प्रमाणित

प्रविधिहरूले काम गरिरहेको अवस्थामा प्रत्यक्ष रूपमा हेर्न र त्यसले कसरी काम गर्छ ? मर्मत संभार कसरी गर्न सकिन्छ ? भन्ने जस्ता विषयहरूमा जिज्ञासा राख्ने एवं छलफल गर्ने अवसर पाएको खण्डमा लक्षित समुदायहरू बढि प्रभावित भई त्यस्ता प्रविधिहरूको प्रयोग तथा उपयोगका लागि लालायित हुनेछन् । साथै यसबाट त्यस्ता प्रविधिहरूको सहि उपयोगमा समेत सहयोग पुग्नेछ ।

५. प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनको प्रमाणीकरण र बजार ब्यबस्थापन:

प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनहरूले अन्य परम्परागत कृषि उत्पादनहरू (जसमा रासायनिक मलखाद प्रयोग गरिएको हुन्छ) सरह बजार प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्दछ, जबकि परम्परागत कृषि उत्पादनहरूको लागत प्राङ्गारिक उत्पादनहरूको भन्दा सस्तो हुन्छ । त्यसैले प्राङ्गारिक उत्पादनहरूको लागि छुट्टै बजारको ब्यबस्था हुनुपर्ने देखिन्छ । साथै यस्ता उत्पादनहरू पूर्ण रूपमा प्राङ्गारिक हो भनेर खुल्ने पहिचानका लागि आधिकारिक प्रमाणिकरणको ट्याग लगाउनु पर्ने हुन्छ । गुणस्तरको सुनिश्चितता गर्ने निकायका साथै यस्तो खाले पद्धतीको विकास र किसानहरूले उत्पादनको उचित मूल्य पाउने सुनिश्चितता भएको अवस्थामा उनिहरू आफै प्राङ्गारिक उत्पादनको लागि तोकिएको गुणस्तर कायम गर्न उत्साहित हुनेछन् । यसले किसानहरूलाई रासायनिक मलखादको सट्टामा प्राङ्गारिक मलको प्रयोग गर्न र उनीहरूलाई प्राङ्गारिक खेतीहरूको उत्पादन तर्फ उत्प्रेरित गर्नेछ ।

६. दक्षिण-दक्षिण सहकार्य:

- हाल हामीसँग उपलब्ध उपयुक्त प्रविधिहरू मात्र जलवायु परिवर्तन न्यूनिकरण एवं अनुकूलनका लागि पर्याप्त नहुन सक्छन् । दक्षिण एशियाली मुलुकहरूको विचमा उपयुक्त प्रविधिहरूको बैंक तथा प्रविधिहरूको विनिमय गर्ने संयन्त्रको स्थापना र यसको विकास हुन आवश्यक छ । यस्तो संयन्त्र मार्फत दक्षिण एसियाली मुलुकहरूले एक अर्कामा कम मूल्य पर्ने वातावरणमैत्री प्रविधिहरूको फाईदा र उपयोगिताहरूको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सक्दछन् । यसले वातावरणमैत्री विकल्प वा आवश्यक नविकरणीय उर्जा प्रविधिहरूको बारेमा सबै खाले जानकारीहरू (आकार प्रकार, नाप नक्शा प्रयोग, आदि) दिन सक्नेछ । साथै दक्षिण एशियाका सबै सदस्य राष्ट्रहरूले निश्चित नीति नियमहरूका आधारमा आवश्यक जानकारी हांसिल गरी विभिन्न प्रविधिहरूको विकासमा समान रूपमा पहुँच विस्तार गर्न सक्नेछन् ।
- सदस्य राष्ट्रहरू विचमा नविकरणीय उर्जा प्रविधिहरू कार्यान्वयनका लागि दक्ष प्राविधिक र विज्ञ ब्यवसायीहरूको आदान प्रदानको लागि एउटा प्रणालीको विकास हुनुपर्दछ । यसबाट कम लागतमा सञ्चालन गर्न सकिने विकल्पहरूको विकास लगायत न्यूनिकरण एवं अनुकूलन सम्बन्धी कार्यमा मद्दत पुग्नुका साथै जानकारीहरूको सजिलै आदान प्रदान पनि गर्न सकिनेछ, जसले गर्दा दक्षिण एशियाको जलवायु रणनीति थप प्रभावकारी हुनेछ ।

७. लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरण:

- वातावरणमैत्री विकास अन्तर्गतका समाधानका उपायहरूमा खासगरी महिलाहरूको पहुँच बृद्धिको लागि वित्तिय संस्थाहरूको ऋण परिचालन पद्धतिमा सुधार गर्न आवश्यक छ । उदाहरणको लागि एउटी एकल महिलाले वातावरण मैत्री वा नविकरणीय उर्जा प्रविधिहरू सम्बन्धी ब्यवसाय शुरु गर्न चाहेको खण्डमा विना धितो ऋण पाउन सकोस वा कुनै महिला समूहले ब्यवसाय शुरु गर्न चाहेको खण्डमा सामुहिक जमानीको आधारमा ऋण पाउने ब्यबस्था हुन सकोस । साथै यस्तो मापदण्ड विभिन्न खाले नविकरणीय उर्जा प्रविधिहरू तथा वातावरणमैत्री समाधानका उपायहरूका लागि पनि र प्रवाह हुने अनुदान प्रक्रियामा पनि कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।
- वित्तीय योजनाहरू महिलामैत्री भएको खण्डमा वातावरणमैत्री विकल्पहरू स्थानीय स्तरमा यथाशिघ्र विस्तार गरी ठूलो आकारमा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । महिलाहरू स्थानीय रूपमा जडान गरिने प्रविधिहरूको मुख्य उपभोक्ताहरू भएका हुनाले यसको उपयोगबाट उनीहरूको कार्यबोझ घटाउनका साथै जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूलाई न्यूनिकरण गर्नमा योगदान पुग्नेछ । महिलाहरूको सूचना एवं आर्थिक निर्णयमा पहुँच भएको खण्डमा उनीहरू जलवायु परिवर्तनका प्रभाव न्यूनिकरण तथा अनुकूलनका लागि विभिन्न खाले प्रविधि र उपायहरूलाई अवलम्बन गर्न सक्षम हुनेछन्, यसबाट सम्पूर्ण परिवार र समुदायहरू नै लाभान्वित हुनेछन् ।

८. वित्तीय पहुँच

साना लघुवित्तिय संस्थाहरू ग्रामीण तह सम्म विस्तार भएका छन्, तापनि तुलनात्मक रूपमा बैंक भन्दा यीनीहरूको ब्याज दर उच्च रहेका कारण ग्रामीण समुदायहरू यस्ता संस्थाहरूबाट भन्दा बैंक मार्फत नै ऋण लिन पाइयोस भन्ने चहनिन्छन्

। तसर्थ: बैंकहरूले शहरी क्षेत्रमा प्रदान गर्ने बैंकिङ सेवा भन्दा ग्रामीण क्षेत्रमा प्रदान गर्ने बैंकिङ सेवा केही फरक र लचक हुनुपर्दछ । ग्रामीण क्षेत्रका समुदायहरूले वित्तीय संस्था सम्मको पहुँचका लागि धेरै शारीरिक कष्ट तथा समय खर्चिनु पर्ने भएकोले बैंकहरूको ऋण स्वीकृत प्रक्रिया छिटो छरितो एवं कम भन्भटिलो बनाईनु पर्दछ । यस बाहेक अति विपन्न ग्रामीण समुदायहरूका लागि विना धीतो सामुहिक जमानतमा ऋण दिने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । वित्तीय संस्थाहरूले सेवा विस्तारमा सामाजिक दायित्व पुरा गर्नका लागि ग्रामीण क्षेत्रहरू सम्म आफ्ना शाखाहरू विस्तार गरी सेवा प्रदान गर्नुपर्दछ ।

९. कर्पोरेट सामाजिक दायित्वलाई विकासमा समाहिकरण:

निजी क्षेत्र, जलवायु सम्बन्धी संवेदनशिल कार्यहरू सम्पादनका लागि प्रमुख सहयोगी हुनसक्दछ । कुनै पनि कम्पनीहरूले अनिवार्य कर्पोरेट सामाजिक दायित्वको रूपमा गर्ने सहयोग/सहभागितालाई जलवायु परिवर्तन न्यूनिकरण र अनुकूलनका क्रियाकलापहरूसँग एकिकृत गर्न सकिन्छ । यसले समुदाय स्तरका राम्रा संघ/संस्थाहरूलाई हुर्काउन र आपसी सम्बन्ध विस्तार गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ । त्यस्ता कम्पनीहरूले वातावरणमैत्री विकास अवधारणालाई ग्रामीण क्षेत्रहरूमा सञ्चालन गराउनका लागि आर्थिक लगानी गर्नुका साथै, आय आर्जन मुलक क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी तालिमहरूमा आवश्यक सामग्री तथा प्रविधिहरूको आपूर्ति मार्फत सहयोग पुऱ्याउनका सक्नेछन् ।

१०. नागरिक समाजका सहभागिता:

स्थानीय विकल्पहरूको व्यापक विस्तारमा नागरिक समाजको सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्नका लागि खुल्ला तथा पारदर्शी नीति एवं यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता पर्दछ ।

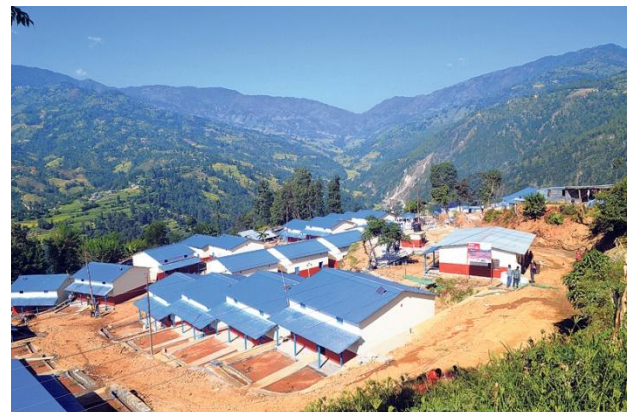
११. अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आवश्यक:

राष्ट्रिय कार्यहरूलाई मजबुत पार्नको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको भूमिका पनि महत्वपूर्ण मानिएको छ । स्थानीय तथा राष्ट्रिय विकास कार्यक्रमहरूमा स्थानीय विकल्पहरू सहित दिगो विकासलाई सफलतापूर्वक प्रवर्धन गर्नका लागि जब नीतिगत आवश्यकताहरू अनिवार्य रूपमा पूरा हुन्छन् । तब, ती स्थानीय विकल्पहरूको व्यापकता सहित सफल कार्यान्वयनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य पनि महत्वपूर्ण हुनआउँछ । जलवायु वित्तले (Climate Finance) वातावरणमैत्री गाउँ विकासका लागि स्थानीय वातावरणमैत्री विकल्पहरूको प्रवर्द्धनमा राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्नमा आर्थिक श्रोत उपलब्ध गराउन सक्दछ ।

वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणा, अनुकरणको अवसर:

हाम्रो देश नेपाल जस्तो पहाडी मुलुक एवं छरिएर रहेका बस्तीहरूमा बसोवास गर्ने गरीब ग्रामीण समुदायहरूसम्म ठूला परियोजनाहरू मार्फत सेवा पुऱ्याउन एकातर्फ निकै खर्चिलो हुन्छ भने, अर्कातर्फ ती परियोजनाहरूबाट प्राप्त हुने लाभभन्दा सोको कारण उनीहरूले दीर्घकालिन रूपमा भोग्नुपर्ने जटिल समस्याहरू धेरै हुन्छन् । वातावरणमैत्री विकल्पहरू एकातर्फ सरल प्रविधिमा आधारित एवं निकै कम खर्चिला छन् भने, अर्कातर्फ यीनीहरूबाट दीर्घकालिन रूपमा वातावरणमा कुनैपनि किसिमको हानी नोक्सानी नपुग्ने गरी निरन्तर सुविधा लिन सकिन्छ । तरपनि, यसतर्फ सम्बन्धित पक्षहरूको उचित ध्यान जान नसक्दा राष्ट्रिय विकास नीतिले भने अंभैपनि केन्द्रकृत विकल्पहरूमा नै बढि जोड दिइरहेको अवस्था छ ।

यद्यपि: देशको वर्तमान परिस्थिती र सम्भावना, उपलब्ध साधन श्रोतहरूको अवस्था एवं समुदायहरूको आवश्यकता र चाहना जस्ता कुराहरूलाई हेर्ने हो भने, केन्द्रकृत विकल्पहरू भन्दा स्थानीय ज्ञानसीप, एवं साधन श्रोतहरूको सदुपयोग मार्फत तत्कालै गर्न सकिने वातावरणमैत्री सरल विकल्पहरू बढि प्रभावकारी देखिन्छन् । जस्तै विद्यमान अवसरहरूबाट तुरुन्त लाभ उठाउन र चुनौतीहरूलाई सामना गर्न एकैसाथ सहयोग पुऱ्याउँदछन् । उदाहरणका लागि गतवर्ष गएको विनाशकारी भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको “गिरानचौर” गाउँको पुनर्निर्माणलाई लिन सकिन्छ । जुन नेपालका प्रख्यात हाँस्य कलाकारहरू “सिताराम

धुमस-सुन्तली नमुना बस्ती-गिरानचौर

तस्विर स्रोत: धुमस-सुन्तली नमुना बस्ती-गिरानचौर

कट्टेल” र “कुञ्जना घिमिरे” को अगुवाइमा “धुमस सुन्तली फाउन्डेसन” मार्फत हालै सम्पन्न भएको छ । उक्त गाउँमा स्थानीय समुदायहरूको सहयोगमा जम्मा ६७ वटा भूकम्प प्रतिरोधी घरहरू निर्माण गरिएका छन् भने गाउँका सबै घरहरू वातावरणमैत्री, बालमैत्री, अपांगमैत्री समेत छन् । प्रत्येक घरहरूमा फोहर व्यवस्थापन, सौर्य विद्युत प्रणाली जडान, शौचालय, खानेपानी लगायत घर बगैँचा निर्माण जस्ता कुराहरू समेत समावेश गरिएको हुँदा उक्त गाउँलाई “वातावरणमैत्री नमुना गाउँ”को रूपमा लिन सकिन्छ । यसकाअतिरिक्त, काभ्रे जिल्लाका च्याम्प्राङ्गवेशी, ढुङ्खर्क र चलालगणेशस्थान गाविसहरूका तीनवटा गाउँहरूमा “जिविस काभ्रे” लगायतका सरोकारवालाहरूसंगको समन्वय एवं सहकार्यमा “ग्रामीण प्रविधि केन्द्र”द्वारा नमुनाको रूपमा सञ्चालन गरिएको “वातावरणमैत्री गाउँ विकास कार्यक्रम”लाई पनि लिन सकिन्छ । जसमध्ये भौतिक प्रगतिका हिसाबले तुलनात्मक रूपमा अगाडि रहेको च्याम्प्राङ्गवेशी गाउँका सबै (४५वटै) घरहरूमा सुधारिएको चुलो एवं सौर्य विद्युत प्रणाली जडान गरिएका छन् भने अधिकांश घरहरूमा गोबर ग्याँस निर्माण तथा लेदो मलको उचित व्यवस्थापन गरिएका छन् । यसबाहेक गाउँमा उपलब्ध साधन श्रोतहरूको सदुपयोग मार्फत माछापालन, प्लाष्टिक टनेल खेती, लघु सिंचाई प्रविधिको प्रयोग, पशु मलमुत्र व्यवस्थापन तथा आर्गानिक खेती जस्ता कार्यहरू गरिएका छन् ।

यसर्थ: भूकम्पका कारण क्षति पुगेका देशका विभिन्न ग्रामीण भागहरूको पुनर्निर्माणमा वातावरणमैत्री गाउँ विकास अवधारणाले भूमिका खेल्न सक्दछ । पुनर्निर्माण प्रक्रियामा भूकम्प प्रतिरोधी संरचनाहरूको निर्माणसंगै वातावरणमैत्री विकल्पहरूको विस्तार गर्न सकिने अवसरलाई पनि ध्यानमा राख्न जरुरी छ । नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालित “वातावरणमैत्री स्थानीय साशन प्रारूप”ले निर्दिष्ट गरेका सूचांकहरूले वातावरणमैत्री विकल्पहरूको विस्तारमा जोड दिएको छ भने, “ग्रामीण प्रविधि केन्द्र”द्वारा सञ्चालित “वातावरणमैत्री गाउँ विकास कार्यक्रम”ले पनि सोही अवधारणाको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याएको छ । अतः वातावरण संरक्षण र ग्रामीण विकास सम्बन्धी राष्ट्रिय लक्ष्य हांसिल गर्न “वातावरणमैत्री गाउँ विकास” अवधारणालाई सम्बन्धित सबैले योजना तर्जुमा चरणदेखनै सामावेश गर्न अपरिहार्य छ ।

सम्पर्क :

ग्रामीण प्रविधि केन्द्र,
मानिगण्डल, ललितपुर
फोन नं. ०१-५५४७६२७,
५५३००७१

ईमेल: info@crtnepal.org
वेबसाईट: www.crtnepal.org